

HARALDUR BERNHARÐSSON

AFDRIF *KK*-TÁKNS FYRSTU MÁLFRÆÐIRITGERÐARINNAR

Um táknbeitingu nokkurra þrettánda aldar skrifara

1. Inngangur

TÁKNIB *‘lc’* var notað fyrir *kk* í nokkrum íslenskum handritum á tólftu og þrettánda öld; það er sjaldséð eftir 1300 og hverfur alveg, að því er virðist, á fjórtánda öld (sjá til dæmis Lindblad 1954:308–16 og Stefán Karlsson 2002: 835). Notkun þess í íslenskum handritum á sér ekki hliðstæðu í grannlöndunum og þessi táknbeiting virðist því vera algjörlega íslensk (Hreinn Benediktsson 1965:46). Hér verður hugað að afdrifum þessa táknis og þeim áhrifum sem það hafði á táknbeitingu skrifara sem ekki notuðu það.¹

2. Fyrsta málfræðiritgerðin: *‘lc’* – stafur með sinn vöxt

Hinn óþekkti höfundur Fyrstu málfræðiritgerðarinnar lagði sem kunnugt er til að löng samhljóð skyldi tákna með „vexti höfuðstafsins“, svonefndum hásteflingum, og skyldi þá einn stafur gilda jafnmikið og tveir væru ritnir „til þess að rit verði minna og skjótara og bókfell drjúgara“ (útg. 1972:230, sbr. einnig bls. 242; stafsetning samræmd hér og eftirleiðis). Hástafir fengu þannig nýtt gildi eða nýja *jartein*, eins og það er kallað í ritgerðinni, til viðbótar þeirri er þeir höfðu áður.² Ritgerðarhöfundur styður þessa tillögu sína dæmum er sýna

¹ Grein þessi er að stofni til fyrirlestur er ég flutti í málstofunni „Skrift og bókagerð á miðöldum“ á Hugvísindapingi í Háskóla Íslands 31. október 2003. Þátttakendum þar þakka ég gagnlegar umræður. Guðvarður Már Gunnlaugsson, Jóhannes Bjarni Sigtryggsson, Karl G. Johansson, Stefán Karlsson og ritstjórar *Griplu* lásu eldri gerð greinarinnar og bentu á ýmislegt sem betur mætti fara. Þeir bera þó auðvitað enga ábyrgð á göllum sem enn kunna að finnast. Verk þetta var unnið með styrk frá Vísindasjóði Rannsóknamiðstöðvar Íslands.

² Hjá höfundi Fyrstu málfræðiritgerðarinnar er *stafur* grunnhugtak sem á sér þrjá eðlisþætti, *nafn* (þ.e. nafn stafsins), *líkneski* (þ.e. sköpulag stafsins) og *jartein* (þ.e. gildi stafsins) er svara til *nomen*, *figura* og *potestas*, eðlisþátta *littera*, í málfræðihefð miðalda (sjá Hreinn Benediktsson 1972:42–44).

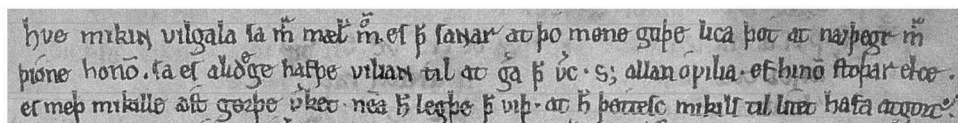
glögglega þörf aðgreiningar stuttra og langra samhljóða, svo sem *þagað* : *þagað* („Betra er hverjum fyrr *þagað* en annar hafi *þagað*“), *vina* : *vina* („Sá er mestur guðs *vina* er mest vill til *vina*“) eða *hver* : *hver*, *fúl* : *fús* („*Hver* kona og *hver* karlmaður skyldu þess *fúl* sem guð er *fús*“) (útg. 1972:244–246).³

Í umfjöllun sinni um stutt samhljóð lýsti höfundur ritgerðarinnar þeirri skoðun sinni að gómhljóðið *k* skyldi tákna með bókstafnum ‘c’ en á hinn bóginn væru ‘k’ og ‘q’ óþarfir; „þá tek ég úr stafrófi báða,“ segir hann (útg. 1972:234). Þá skapast vandi því að stórt ‘c’ (hástafurinn eða hásteflingurinn) hefur sama vöxt og lítið ‘c’ (lágstafurinn) og það því ekki nothæft til að tákna hið langa *kk*; of vandasamt yrði að gera greinarmun á þessum stöfum. Vandann leysir höfundur ritgerðarinnar með því að kynna til sögunnar sérstakt tákn fyrir *kk*, stafinn ‘lc’ sem að hans sögn stendur í grísku og heitir *kappa* — hann hefur nefnilega sinn vöxt og er því aðgreinanlegur frá stafnum ‘c’ (útg. 1972:234–36). Með því fæst skýr aðgreining stutts *k* og langs *kk* í riti, eins og höfundur sýnir með dæmum: „*secur* er skógarmaður en *sekur* er ílát“ (útg. 1972:244).

Niðurstaðan er þá sú að stutt *k* skuli táknað með stafnum ‘c’ og engu öðru en hið langa *kk* með nýja táknuinu ‘lc’. Höfundur ritgerðarinnar sér ástæðu til að rökstyðja nauðsyn þess að greina að stutt og löng samhljóð í stafsetningu, rétt eins og hann færir rök fyrir sérstakri tákun nefkveðinna sérhljóða og aðgreiningu stuttra sérhljóða og langra. Þetta má ef til vill skilja á þá leið að samtímamenn ritgerðarhöfundar hafi lítið hirt um aðgreiningu stuttra og langra samhljóða í stafsetningu og hér sé hann því að mæla fyrir nýjung í stafsetningu. Hvað sem því líður er sú aðferð að nota hástafi eða hásteflinga til að tákna löng samhljóð frumleg og ekki ósennilegt að þetta sé hugmynd höfundarins sjálfs (Hreinn Benediktsson 1965:46, 81–82; 1972:27, 89–90).

Uppruni táknsins ‘lc’ er nokkuð óljós og ekki umfjöllunarefni að þessu sinni. Það er ekki að finna í norskum handritum og sitthvað bendir til þess að notkun þess í íslenskum handritum eigi rætur sínar að rekja til Fyrstu málfræðiritgerðarinnar (Hreinn Benediktsson 1965:46; 1972:27–28). Erfitt er að kveða upp úr með vissu um hvar höfundur Fyrstu málfræðiritgerðarinnar muni

³ Höfundur Fyrstu málfræðiritgerðarinnar talar um höfuðstafi eða samhljóðendur með höfuðstafs líkneski en af orðum hans má þó ráða að hann hugsar sér að hástafir þeir er tákna áttu tvöfalda samhljóða skyldu ekki stærri en venjulegir lágstafir: „...ég rít[ka] þá höfuðstafi stærri en aðra í riti er eigi standa í vers upphafi og skulu tvo stafi jarteina...“ (útg. 1972:234 með lagfæringu textans og skýringum). Skömmu síðar talar hann um „hina smærri höfuðstafi“ (útg. 1972:236). Þessir hástafir eru því gjarna nefndir *hásteflingar*.

Sýnishorn af k í orðinu 'eke' í 2. línu af bl. 52r 1–3 úr Íslensku hómiliubókinni, Sth perg nr. 15 4to.

hafa kynnst tákninu 'lc'. Það er ættað úr grískri skrift, eins og höfundurinn nefnir sjálfur, svokallaðri þumlungsskrift (e. *uncial*), og bregður fyrir til að mynda í þýskum handritum frá níundu öld og fram á þá tólftu þar sem það stendur fyrir stutt *k* (Spehr 1929:87–88, 90–91). Ef til vill hefur höfundur Fyrstu málfræðiritgerðarinnar þekkt til grískra handrita þar sem þumlungsskrift var notuð í fyrirsagnir. Þar hefur 'lc' haft stöðu hástafs og því komið í góðar þarfir þegar finna þurfti hástaf á móti 'c' í stafróf Fyrstu málfræðiritgerðarinnar.⁴

3. Afdrif *kk*-táknins

Enda þótt stafsetningartillögum Fyrstu málfræðiritgerðarinnar sé hvergi fylgt til neinnar hlítar í varðveittum handritum má þó sjá áhrif þessara tillagna, til að mynda í notkun hásteflinga. Hásteflinga er að finna að einhverju marki í mjög mörgum handritum á þrettánda öld og notkun þeirra lifir fram eftir fjórtánda öld. Táknun *kk* með 'lc' má sjá í nokkrum handritum á tólftu og þrettánda öld en 'lc' varð þó aldrei sérlega algengt tákn og er oftast notað jafnframt annars konar táknun á *kk*, svo sem 'ck', tvíritun 'k' eða 'c' eða 'k' eða 'c' með depli yfir. Smám saman vinnur þó 'ck' á og verður ríkjandi táknun fyrir *kk* á fjórtánda öld (Stefán Karlsson 1989:39/2000:52; sjá einnig Lindblad 1954:308–16 og Stefán Karlsson 2002:835).⁵

⁴ Lögun stafsins í íslenskum handritum má sjá á handritasýnishornum í yfirlitsriti Hreins Benediktssonar (1965), til dæmis 'geke' í sýni nr. 8, línu 14 (Sth perg 15 4to frá um 1200), 'ælcí' í nr. 53, línu 15 (AM 325 VII 4to frá um 1250–1300), 'drak' í nr. 62, línu 12 (AM 325 XI 2 e 4to frá um 1250–1300) eða 'gælc' í nr. 67, línu 22 (AM 655 XVI 4to frá um 1250–1300).

⁵ Allar götur fram á sautjándu öld verður þess vart að 'lc' hefur orðið skrifurum tilefni heilabrota. Táknid kemur við sögu í lögbókarskýringum Björns Jónssonar á Skarðsá, *Dimmum fornryðum lögbókar*. Í eiginhandarriti Björns, AM 61 a 8vo (stafrófsraðargerð orðskýringanna), skýrir hann orðið *staka* (no., kvk.) sem hann telur að eigi réttu lagi að vera *stakka* en myndin *staka* er að hans dómi til orðin við mislestur fornra handrita: „Þeir hinir gömlu

Þegar undir lok tólftu aldar má sjá að ‘lc’ er að minnsta kosti sumum skrifurum framandi og táknbeiting þeirra er hugsanlega óbein heimild um notkun ‘lc’. Í GKS 1812 IV 4to (Rímbeglu) frá um 1192 er ‘lc’ ekki að finna og *kk* er þar oftast táknað með ‘ck’ eða tvírituninni ‘kk’. Einu sinni er *kk* þó táknað með ‘kc’, samstöfu sem er þó annars fremur sjaldgæf í íslenskum handritum (Larsson 1883:xvii). Ekki virðist ósennilegt að í forriti GKS 1812 IV 4to hafi þarna verið notað ‘lc’ til að tákna *kk* og skrifari GKS 1812 IV 4to, ef til vill lítið kunnugur þessu tákni og hugmyndum Fyrstu málfræðiritgerðarinnar, hafi lítið svo á að ‘lc’ væri límingarstafur myndaður af ‘k’ og ‘c’; hann mætti því líka rita sem ‘k’ og ‘c’. Fleiri slík dæmi er að finna í handritum frá þrettánda öld (Hreinn Benediktsson 1965:83–84) og þau eru að öllum líkindum óbeinar heimildir um notkun ‘lc’: þegar skrifari rekst á ‘lc’ í forriti og það er ekki hluti af táknkerfi hans setur hann einfaldlega annað tákn í staðinn. Þetta gera skrifarar að öllum jafnaði kerfisbundið en þó kemur fyrir að þeir gleyma sér og áhrif úr forriti birtast til að mynda þegar eitt einstakt dæmi um ‘kc’ fyrir *kk* birtist í stað hins reglulega ‘ck’.⁶

Í AM 392 I fol eru leifar veglegs Heimskringluhandrits frá lokum þrettánda aldar. Þetta eru tvö illa farin blöð úr stórrí og vandaðri bók í líku broti og Flateyjarbók. Skrifarinn hefur að dómi Ólafs Halldórssonar (1992:251–56) verið vanur maður og hann hefur vandað til verka. Stafagerð er regluleg en á ýmsan hátt sérkennileg. Þar kemur ‘lc’ fyrir en þessi vani skrifari fylgir ekki upphaflegri notkun þess heldur beitir hann því eins og það sé límingur úr ‘l’ og ‘c’ og notar það að minnsta kosti fimm sinnum fyrir *lk* í orðinu ‘folk’ *folk*

hafa skrifað soddan staf: ‘lc’, sem gilda skuli fyrir tvo, og það villir vorar bækur“ (21v; stafsetning samræmd hér). Í handriti Björns hefur stafurinn sömu mynd og hann hefur að jafnaði í þrettánda og fjórtánda aldar skrift. Athygli vekur að í uppskrift Jóns Erlendssonar á þessum texta í NKS 1281 fol, bl. 127r, hefur stafurinn allt annað sköpulag og líkist einna helst stóru eins hólfs ‘k’. Í forriti Jóns, Lbs 8 fol (16v) með hendi Hákonar Ormssonar, hefur stafurinn sama sköpulag en á spássíu hefur verið bætt við tákninu ‘lc’ í sinni upprunalegu mynd; því hefur þá líklega verið bætt við á spássíuna eftir að Jón skrifaði eftir handritinu. Í Lbs 8 fol (og uppskrift Jóns) er þessari klausu bætt við texta Björns: „Les bækling Gunnlaugs múks, eður Skáldu, sem vér svo nefnum.“ Sjá einnig um ‘lc’ í Landnámuuppskrift Jóns Erlendssonar í AM 107 fol hjá Ólafi Halldórssyni 1981:208–209/1990:179–80. Ég þakka Gísla Baldri Róbertssyni fyrir að vekja athygli mína á þessum dæmum.

⁶ Hjá þriðju hendi Sth perg 4 fol frá um 1275–1300 er að finna dæmi um táknun *kk* með ‘kc’. Jon Gunnar Jørgensen (1985) færir fyrir því margvísleg rök að skrifarinn sé íslenskur og bendir einmitt á að táknunin ‘kc’ sýni enn fremur að skrifarinn hafi að öllum líkindum notað íslenskt forrit með ‘lc’.

en *lk* er þó einnig táknað á venjubundinn hátt með ‘l’ og ‘k’. Í kerfi þessa skrifara er ‘lc’ því táknbrigði af samstöfunni ‘lk’ og sú notkun á augljóslega rætur að rekja til nýs skilnings á táknuinu ‘lc’ úr Fyrstu málfræðiritgerðinni.⁷

Í nokkrum þrettánda aldar handritum er *kk* á stöku stað táknað með einföldu ‘k’; þetta eru stakdæmi, frávik frá reglulegri táknun skrifarans, oftast með ‘ck’ eða ‘kk’ (Hreinn Benediktsson 1965:83–84). Þau má líka hugsanlega túlka sem óbeinan vitnisburð um táknið ‘lc’ í forriti: skrifarinn hefur gleymt sér og ‘lc’ í forriti hefur orðið ‘k’ í uppskrift; skrifarinn hefur litið svo á að ‘lc’ væri táknbrigði ‘k’.

Þessi dæmi vitna þá ef að líkum lætur um tvennt: (i) um notkun ‘lc’ í forritum þessara handrita og (ii) um ókunnugleika skrifaranna: þeir umtúlka táknið vegna þess að þeir þekkja ekki upphaflega notkun þess. Mikilvægt er þó að taka eftir því að þetta eru stakdæmi, örfá frávik frá ríkjandi táknkerfi skrifaranna, eins og þeir hafi gleymt sér.

Lítum þá á tvö handrit sem sýna einkenni sem eru lík þessum en þó samt um leið ákaflega ólík í eðli sínu. Þetta er táknbaiting skrifara AM 645 A 4to frá um 1220 og AM 677 B 4to frá um 1200–1225: þar er einfalt ‘k’ hin reglulega táknun á *kk*. Hér er greinilega eitthvað annað á seyði en í framangreindum dæmum og vert að gefa því gaum.

Í AM 645 A 4to með Jarteinabók Þorláks helga og nokkrum postulasögum á 42 blöðum eru að tali Larssons (1885: lxxii–lxxvi) nákvæmlega 178 dæmi um að *kk* sé táknað með einföldu ‘k’, 32 með ‘c’ og eitt einasta gagnadæmi um táknun með ‘cc’. Hvernig ber að skilja þetta? Var ‘lc’ notað alls staðar í forriti en skrifari AM 645 A 4to hafnaði því í öllum tilvikum og setti ‘k’ eða ‘c’ í staðinn?⁸

Í AM 677 B 4to með prédikunum og Viðræðum Gregors á 35 blöðum eru tæplega eitt hundrað dæmi um táknun *kk* með einföldu ‘k’, 25 dæmi með ‘c’, sjö með ‘cc’ og þrjú með ‘ck’; ‘cq’ er þó reglulega notað fyrir *kk* á undan *v* í orðum eins og *nekkverr* (Weinstock 1967:102–103, sbr. 1967:52). Sama spurn-

⁷ Af hásteflingum notar skrifari AM 392 I fol aðeins ‘r’ og ‘s’ en *kk* er oftast táknað ‘ck’.

⁸ AM 645 4to er sett saman úr tveimur hlutum, A-hluta og B-hluta, sem upprunalega hafa tilheyrt sinni bókinni hvor. Á A-hlutanum, bl. 1–42, eru Jarteinabók Þorláks biskups, Klemens saga, Péturs saga postula, Jakobs saga postula, Barthólómeus saga postula, Mattheus saga postula og Andrés saga postula. Á B-hlutanum, bl. 43–66, eru Andrés saga postula, Páls saga postula, Niðurstigningar saga og Marteins saga biskups (Kålund, *Katalog* 2:51–52; sjá einnig Holtsmark 1938). A-hlutinn er tímasettur til um 1220 en B-hlutinn til um 1225–1250 (ONP:458; sbr. Hreinn Benediktsson 1965:xx)

ing vaknar hér: var ‘lc’ ríkjandi táknun á langa gómhljóðinu í forriti en skrifari AM 677 B 4to taldi það ónothæft og setti einfalt ‘k’ eða ‘c’ í staðinn?⁹

Til þess að leita svara við þessu er nauðsynlegt að grafast fyrir um verklag skrifaranna. Hvað vitum við — eða teljum okkur vita — um vinnubrögð íslenskra skrifara á miðöldum?

4. Skrifari – forrit – skrifstofa

Karl G. Johansson (1997) hefur nýlega fjallað rækilega um vinnubrögð skrifara Wormsbókar, AM 242 fol. Að dómi Karls (1997:123–34) höfum við ríka ástæðu til að ætla að íslenskir miðaldaskrifarar hafi fylgt ákveðnu viðmiði eða „normi“ þegar þeir skrifuðu; bæði þegar þeir skrifuðu eftir fyrirsögn og þegar þeir skrifuðu eftir forriti. Þegar þeir skrifuðu eftir forriti má því segja að þeir hafi samræmt stafsetningu að ákveðnu marki, en þetta viðmið hafði einnig áhrif á makrópaleógrafíska þætti eins og val tákna og ýmsa míkrópaleógrafíska þætti er snúa að gerð tákna sjálfra. Ekki var um að ræða nein opinber viðmið á þrettánda öld, skrifarar höfðu ekki aðgang að mótuðum stafsetningarreglum frá opinberri stofnun eins og nú á tímum; en viðmið var þó engu að síður fyrir hendi.

Viðmið skrifarans sjálfs mótaðist einkum af tveimur þáttum, að mati Karls: (i) af skrifaraskóla, þ.e. af þeirri þjálfun sem skrifarinn hlaut þegar hann lærði til verka, og (ii) af skrifstofunni eða af vinnumhverfinu, þ.e. þeim reglum sem giltu á þeirri skrifstofu þar sem skrifarinn starfaði eftir að þjálfun lauk. Þetta fór auðvitað oft saman því að skrifarar störfuðu ugglaut oft áfram þar sem þeir lærðu. Þegar táknbeiting í handriti er rannsökuð þarf að huga að þremur þáttum: (i) viðmiði skrifarans, (ii) táknbeitingu forrits og (iii) viðmiði skrifstofunnar. Viðmið skrifarans er sterkast; það birtist eins og áður sagði í ákveðinni stafsetningu og táknbeitingu og einstaklingseinkennum í skrift. Táknbeiting forrits getur síðan skinið í gegnum viðmið skrifarans, ef svo má segja, í einstökum atriðum, en það eru þá að jafnaði stakdæmi. Viðmið skrif-

⁹ AM 677 4to er einnig sett saman úr tveimur hlutum, A-hluta og B-hluta. Á fyrri hlutanum, bl. 1–6, eru brot úr Heimsósómum (*De XII abusivis saeculi*) sem eignaðir hafa verið Cyprianusi, og Epigrömmum Prospers af Aquitaníu. Á B-hlutanum (bl. 7–41) eru brot úr prédikunum og Viðræðum Gregors páfa (Kålund, *Katalog* 2:94; sjá einnig Seip 1949). AM 677 A–B 4to er tímasett til um 1200–1225 (*ONP*: 461; sbr. Hreinn Benediktsson 1965:xix). Seip (1943, 1944, 1949) taldi að AM 677 4to hefði verið skrifað eftir norsku forriti en eins og Hreinn Benediktsson (1967) og Weinstock (1970) sýndu fram á eru röksemdir Seips veikburða.

stofunnar sjást þá á samkennum í einstökum handritahópum með mörgum skyldum höndum.¹⁰

Hugum þá að táknbeitingu skrifara AM 645 A 4to og AM 677 B 4to í ljósi þessa. Í AM 645 A 4to var *kk* táknað einu sinni með ‘cc’; það er stakdæmi, frávík frá táknkerfi skrifarans, og á væntanlega rætur að rekja til táknbeitingar forrits. Hið sama gildir um táknun *kk* í AM 677 B 4to: ‘cc’ og ‘ck’ eru undantekningar sem víkja frá meirihlutatáknun og endurspeгла líklega táknun í forriti. Í AM 645 A 4to eru að tali Larssons (1885: lxxii–lxxvi) 178 dæmi um að *kk* sé táknað með einföldu ‘k’, eins og áður sagði. Þetta er því meginreglan og endurspeglar táknkerfi skrifarans sjálfs; þarna er komið viðmið skrifarans, að því er virðist. Aftur gildir það sama um AM 677 B 4to: *kk* er táknað með einföldu ‘k’ í miklum meirihluta dæma og það er þá hið reglulega táknkerfi skrifarans. Táknun með ‘c’ sem fylgir í öðru sæti er hugsanlega til komin vegna víxla táknanna ‘k’ og ‘c’ annars staðar eftir framtungureglunni svokölluðu, sem vikið verður að síðar.

Niðurstaðan að svo komnu máli er þá þessi: notkun ‘k’ til að tákna *kk* í AM 645 A 4to og AM 677 B 4to er að öllum líkindum ekki ættuð beint úr forritum og endurspeglar ekki notkun ‘lc’ þar. Notkun ‘k’ fyrir *kk* endurspeglar aftur á móti viðmið þess er skrifar; þetta er táknkerfi skrifarans. En er sami skrifari að verki í AM 645 A 4to og AM 677 B 4to? Er þetta táknkerfi eins manns? Því er til að svara að í fyrsta lagi er táknbeitingin ekki nákvæmlega sú sama: í AM 645 A 4to er hlutfall ‘k’ á móti ‘c’ fyrir *kk* hærri en í AM 677 B 4to. Í annan stað eru ýmis einstaklingseinkenni í skrift AM 645 A 4to og AM 677 B 4to of ólík til að líklegt sé að þessi handrit séu skrifuð af sama manni. Til að mynda er skriftin á AM 645 A 4to mjög bundin og þar vekur einnig athygli mikil notkun límingarstafa sem ekki er að finna í líkum mæli á AM 677 B 4to. Nefna mætti önnur sérkenni hjá skrifara AM 645 A 4to sem ekki sjást á AM 677 B 4to: stafurinn ‘g’ er dreginn með þverstriki á enda lágleggs og sums staðar er líka kvistur upp úr belgnum hægra megin; og aftast í orði endar kvisturinn á ‘r’ gjarna í löngum og fínunum drætti upp á við. Að öllu samanlögðu virðist miklu líklegra að þetta séu tveir skrifarar en einn.¹¹

¹⁰ Rétt er þó að hafa í huga að rannsókn Karls byggist fyrst og fremst á verkum með hendi skrifara Wormsbókar og hefur verið bent á að varhugavert geti verið að draga af henni almennar ályktanir um bókagerð á fjórtánda öld; sjá Sverrir Tómasson 2000 og svar Karls G. Johanssonar (2000).

¹¹ Rækilega lýsingu á stafagerð og táknbeitingu er að finna hjá Larsson 1885 (AM 645 A 4to) og Weinstock 1967 (AM 677 B 4to).

Hér eru þá tveir skrifarar sem hafa náskylda táknun á *kk*; fylgja mjög líku viðmiði hvað það varðar. En hvaðan kemur þessi táknnotkun? Og hve mikill er skyldleikinn? Möguleikarnir eru einkum tveir: (i) að þetta viðmið hafi þróast sjálfstætt hjá tveimur skrifurum eða (ii) að þetta sé eitt og sama viðmiðið, sama ritvenjan, sem tveir skrifarar hafa tileinkað sér á sama stað. Ekki er kunnugt um reglulega táknbeitingu af þessu tagi í öðrum þrettándu aldar handritum og líkurnar verða að teljast harla litlar að tveir skrifarar tileinki sér þetta viðmið algjörlega sjálfstætt og án nokkurra tengsla. Mun nærtækara virðist að ætla að viðmið það sem þessir tveir skrifarar fylgja eigi rætur að rekja til skrifaraskóla eða skrifstofu; að þeir hafi hlotið þjálfun á sama stað eða starfað saman á sömu skrifstofu, nema hvort tveggja sé.¹²

Hvernig verður viðmið af þessu tagi til? Hvernig skyldi það hafa atvikast að stafurinn 'k' fékk nýtt gildi, eða nýja jartein, svo gripið sé til orðfæris Fyrstu málfræðiritgerðarinnar?

5. 'k' fær nýja jartein

Vísbendingar má hugsanlega fá ef við hugum að táknun stutta gómhljóðsins *k*. Þegar latneska stafrófið var lagað að þörfum norrænna manna var um þrjú tákn að velja, 'k', 'c' og 'q', en hið síðastnefnda var, að latneskri fyrirmynd, einkum notað fyrir *kv*. Í allra elstu varðveittu handritunum má sjá frekari merki latneskrar táknbeitingar, svonefndrar *framtungureglu* (e. *palatal rule*), sem kvað á um notkun 'k' á undan frammæltum sérhljóðum eins og *i* og *e* (til dæmis 'kirkia', 'kenningar' og einnig 'keomr' *kømr*) og 'c' annars staðar (til dæmis 'cann', 'calla', 'coma'). Ritregla þessi á rætur að rekja til rómanskra mála þar sem táknið 'c' táknaði ekki gómhljóð á undan frammæltum sérhljóðum heldur hálflokhljóðið [ts] eða [tʃ]. Þegar skrifarar sem vanist höfðu þessum framburði og ritun á latneskum textum tóku að rita aðrar tungur (germönsk mál) var 'c' ekki ákjósanlegt tákn fyrir gómhljóð í þessari stöðu og því var frekar gripið til 'k' þar. Reglunni er fylgt til hlítar í einu varðveittu íslensku handriti, AM 237 a fol, en eftir það lætur framtungureglan undan síga,

¹² Vitaskuld finnst í fjölmörgum handritum dæmi um að *kk* sé táknað með 'k' (eða 'c') en það eru þá jafnan frávik frá reglulegri táknun *kk* með til dæmis 'ck', 'cc' eða 'kk'. Ekki hafa orðið fyrir önnur dæmi þess í þrettándu aldar handritum að *kk* sé svo reglulega táknað 'k' sem hjá þessum skrifurum sem hér um ræðir.

enda á hún sér enga stoð í íslensku hljóðkerfi (Hreinn Benediktsson 1965: 30–32, 77–79).

Í kjölfar framtungureglunnar má sjá tvenns konar tilhneigingu, að því er virðist. Annars vegar er sú þróun sem á endanum varð ofan á að ‘k’ tók að breiðast út á kostnað ‘c’. Þegar í handritum á elsta skeiði þar sem framtungureglan hefur enn talsverð áhrif má sjá að ‘k’ birtist ekki aðeins fyrir framan frammælt sérhljóð heldur einnig á undan ‘a’ og ‘o’ og táknnum fyrir önnur uppmælt sérhljóð. Þessi þróun heldur áfram alla þrettánda öld og á fjórtánda öld er ‘k’ orðið ríkjandi tákn fyrir gómhljóðið.

Hins vegar er tilhneiging þar sem ‘c’ verður aðaltáknið en ‘k’ fær sérhæfða notkun: í upphafi orða er einvörðungu notað ‘k’ en annars staðar geta bæði ‘c’ og ‘k’ komið fyrir þó að ‘c’ virðist þar mun algengara í sumum handritum. Þessa tilhneigingu getum við nefnt *framstöðuregluna*. Þessi dreifing táknanna ‘k’ og ‘c’ er þá sambærileg við dreifingu ‘þ’ og ‘ð’ þar sem notkun ‘þ’ einskorðaðist að mestu við framstöðu en ‘ð’ var algengara annars staðar. Þetta minnir enn fremur á hugmyndir þær sem fram koma í Annarri málfræðiritgerðinni þar sem ‘c’ er kallaður *undirstafur* ásamt ‘ð’, ‘z’ og ‘x’, en það eru stafir sem ekki er hægt að nota fremst í orði (útg. Raschellà 1982:36–37, 68).¹³ Táknun af þessu tagi má til að mynda sjá í Skipan Sæmundar Ormssonar í AM dipl isl fasc. LXV nr 1, frá um 1241–52, þar sem ‘c’ er notað í innstöðu og bakstöðu en ‘k’ í framstöðu (Spehr 1929:95). Einnig í Konungsbók Eddukvæða, GKS 2365 4to frá um 1270, þar sem ‘c’ er ríkjandi í innstöðu og bakstöðu og ‘k’ í framstöðu (Lindblad 1954:194–99).¹⁴

¹³ „Í fimta hring [í skýringarmynd ritgerðarinnar] eru ritaðir þeir þrír stafir, er kallaðir eru undirstafir: ð, z, x. Þessum stöfum má við engan staf koma, nema þat sé eptir hljóðstaf í hverri samstöfu. En fjórði stafr er c, ok hafa sumir menn þann ritshátt, at setja hann fyrir k eða g; en hitt eina er rétt hans hljóð, at vera sem aðrir undirstafir í enda samstöfu“ (útg. 1982:68). Þessa klausu má túlka á fleiri en enn veg (sjá umræðu hjá Raschellà 1982:97–99) en ljóst er þó að ekki er til þess ætlast að undirstafir séu notaðir í upphafi orða.

¹⁴ Uppsálábókargerð Annarrar málfræðiritgerðarinnar (DG 11 4to) má ef til vill skilja á þá leið að stafurinn ‘k’ skuli aðeins notaður fyrir *kk*: í hringlaga skýringarmynd í Uppsálábók af rittáknum og gildi þeirra er stafurinn ‘k’ á meðal tákna fyrir löng samhljóð (í fjórða hring; hugsanlega umtúlkun á ‘kc’) en aftur á móti er ekkert ‘k’ meðal svonefndra *málstafa* (í öðrum hring) sem tákna stutt samhljóð. Þessa skýringarmynd vantar í Wormsbókartexta ritgerðarinnar (AM 242 fol) og misræmi er einnig á milli texta og skýringarmynda. Túlkun á bæði textanum og skýringarmyndum ritgerðarinnar er því erfið. Finnur Jónsson (Dahlerup og Finnur Jónsson 1886:89) telur að ‘k’ hafi ekki átt að vera meðal málstafanna í fjórða hring skýringarmyndarinnar þar sem táknun *k* sé fullnægjandi án þess: með ‘c’ í innstöðu og bakstöðu (*undirstafir* í fimmta hring), ‘k’ þar sem *k* er langt (í fjórða hring) og ‘q’ í framstöðu (*höfuðstafir* í fyrsta hring). Raschellà (1982:59) bendir aftur á móti á misræmi texta og skýringarmynda og telur að ‘k’ hafi upphaflega verið meðal málstafa í öðrum hring.

Í táknkerfi þar sem framstöðureglunni var fylgt, ‘c’ var einrátt eða ríkjandi tákn í innstöðu og bakstöðu orða, ‘k’ einrátt í framstöðu og ‘lc’ var notað fyrir *kk* hefur aðgreining táknanna ‘k’ og ‘lc’ verið upphafin því að aldrei var þörf á aðgreiningu stutta gómhljóðsins *k* og langa hljóðsins *kk* í framstöðu orða. Í slíkri táknbeitingu skipti með öðrum orðum ekki máli hvort notað var ‘k’ eða ‘lc’. Handrit með nákvæmlega þessari táknbeitingu hefur að vísu ekki varðveist en hafi það verið til, sem er út af fyrir sig ekki ólíklegt, hefði sú táknbeiting sem þar birtist getað verið grundvöllur fyrir táknkerfi þar sem stafurinn ‘k’ þjónaði sem tákn fyrir stutta gómhljóðið *k* í upphafi orða og einnig fyrir langa gómhljóðið *kk*; annars staðar, í innstöðu og bakstöðu, var ‘c’ megintákn fyrir stutta gómhljóðið *k*.

Hér erum við þá farin að nálgast táknkerfi skrifaranna tveggja er skrifuðu AM 645 A 4to og AM 677 B 4to. Þeir fylgja þessu kerfi þó ekki til hlítar. Þeir nota til að mynda stundum ‘k’ í innstöðu fyrir stutta gómhljóðið. En táknbeiting þeirra gæti verið runnin frá táknkerfi af þessu tagi. Þar hefur átt sér stað meðvituð breyting á táknngildi stafsins ‘k’ og hugsanlegt er að skrifarar AM 645 A 4to og AM 677 B 4to hafi tekið upp þetta táknkerfi á sama stað, í sama skrifaraskóla.¹⁵

6. Niðurstaða

Niðurstöður þessarar umræðu má þá draga saman:

(1) Tákn Fyrstu málfræðiritgerðarinnar fyrir *kk*, ‘lc’, náði ekki mikilli útbreiðslu. Það er að finna í nokkrum handritum á tólftu og þrettándu öld en það hverfur á fjórtándu öld.

(2) Íslenskir skrifarar á miðöldum höfðu viðmið („norm“) og samræmdu stafsetningu og táknnotkun þegar þeir skrifuðu: frávik frá táknkerfi þeirra benda til áhrifa úr forriti og þannig fáum við óbeinar heimildir um notkun ‘lc’ í forritum.

(3) Táknun *kk* með stafnum ‘k’ í AM 645 A 4to og AM 677 B 4to verður á hinn bóginn ekki rakin beint til forrita, heldur endurspeglar hún táknkerfi tveggja skrifara sem líkast til hafa lært til verka á sama stað: þeir tilheyrðu hugsanlega sama skrifaraskóla.

¹⁵ Öðugt er að skera úr um hvar sá skrifaraskóli muni hafa verið. Holtsmark (1938:13–16) telur að Jarleinabók Þorláks í AM 645 A 4to geti ef til vill tengt ritun handritsins við Skálholt. Spehr (1929:174) hafði áður varfærnislega lagt hið sama til og tengt þar saman fleiri handrit á grundvelli stafagerðar, þar á meðal AM 677 4to.

RITASKRÁ

- Dahlerup, Verner, og Finnur Jónsson (útg.). 1886. *Den første og anden grammatiske afhandling i Snorres Edda*. STUAGNL 16. København.
- Holtmark, Anne (útg.). 1938. A Book of Miracles. MS No. 645 4to of the Arn-Magnæan Collection in the University Library of Copenhagen. CCI XII. Copenhagen.
- Hreinn Benediktsson. 1965. *Early Icelandic Script as Illustrated in Vernacular Texts from the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Íslenzk handrit. Series in folio 2. The Manuscript Institute of Iceland, Reykjavík.
- Hreinn Benediktsson. 1967. AM 677 4° A. Noen bemerkninger. *Maal og Minne* 1967: 1–7.
- Hreinn Benediktsson (útg.). 1972. *The First Grammatical Treatise*. University of Iceland Publications in Linguistics 1. Institute of Nordic Linguistics, Reykjavík.
- Johansson, Karl G. 1997. *Studier i Codex Wormianus*. Skriftradition och avskriftsverksamhet vid ett isländskt skriptorium under 1300-talet. Nordistica Gothoburgensia 20. Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg.
- Johansson, Karl G. 2000. Traditionell filologi och grafonomisk teori. Svar till Sverrir Tómasson. *Gripla* 11:262–72.
- Jørgensen, Jon Gunnar. 1985. Islandske målmerker i Sth. 4 fol. hand 3. *Maal og Minne* 1985:202–22.
- Kålund, Kr. *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling* 1–2. 1889–94. København.
- Larsson, Ludvig. 1883. *Äldsta delen af cod. 1812 4to gml. kgl. samling på Kgl. biblioteket i København*. STUAGNL 9. København.
- Larsson, Ludvig. 1885. *Isländska handskriften N° 645 4° i den Arnamagnæanska samlingen på Universitetsbiblioteket i København*. I. Handskriftens äldre del. Lund.
- Lindblad, Gustaf. 1954. *Studier i Codex Regius av Äldre Eddan I–III*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap 10. Lund.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog. Registre*. 1989. Den arnamagnæanske kommission, København.
- Ólafur Halldórsson. 1981. Textabrot úr Resensbók Landnámu. *Afmælskveðja til Halldórs Halldórssonar* 13. júlí 1981:198–210. Ritstj. Guðrún Kvaran, Gunnlaugur Ingólfsson og Svavar Sigmundsson. Íslenska málfræðifélagið, Reykjavík. [Endurprentun: Ólafur Halldórsson 1990].
- Ólafur Halldórsson. 1990. *Grettisfærsla*. Safn ritgerða eftir Ólaf Halldórsson gefið út á sjötugsafmæli hans 18. apríl 1990. Ritstj. Sigurgeir Steingrímsson, Stefán Karlsson og Sverrir Tómasson. Rit 38. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Ólafur Halldórsson. 1992. Tvö brot úr Heimskringluhandritum. *Eyvindarbók*. Festskrift til Eyvind Fjeld Halvorsen: 248–67. Ritstj. Finn Hødnebø o.fl. Oslo.
- Raschellà, Fabrizio D. (útg.). 1982. *The So-Called Second Grammatical Treatise*. An Orthographic Pattern of Late Thirteenth-Century Icelandic. Edition, Translation, and Commentary. (Filologia Germanica: Testi e Studi 2.) Felice Le Monnier, Firenze.
- Seip, Didrik Arup. 1943. En norsk oversettelse av Prosper fra 12. hundreår. *Maal og Minne* 1943:104–36.

- Seip, Didrik Arup. 1944. Om *þ, ð, d, t* i det eldste norske og islandske skriftspråk og særlig om sluttkonsonanten i 2. pers. pl. av verber. *ANF* 58:131–51.
- Seip, Didrik Arup (útg.). 1949. The Arna-Magnæan Manuscript 677, 4to. Pseudo-Cyprian Fragments, Prosper's Epigrams, Gregory's Homilies and Dialogues. *CCI* XVIII. Copenhagen.
- Spehr, Harald. 1929. *Der ursprung der isländischen schrift und ihre weiterbildung bis zur mitte des 13. jahrhunderts*. Halle/Saale.
- Stefán Karlsson. 1989. Tungan. *Íslensk þjóðmenning* 6:1–54. Ritstj. Frosti F. Jóhannesson. Bókaútgáfan Þjóðsaga, Reykjavík. [Endurprentun: Stefán Karlsson 2000].
- Stefán Karlsson. 2000. *Stafrókar*. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út í tilefni af sjötugsafmæli hans 2. desember 1998. Ritstj. Guðvarður Már Gunnlaugsson Rit 49. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Stefán Karlsson. 2002. The development of Latin script II: in Iceland. *The Nordic Languages*. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages 1:832–40. Ritstj. Oskar Bandle o.fl. Gruyter, Berlin.
- Sverrir Tómasson. 2000. Codex Wormianus. Karl G. Johanssons doktordisputas 17.5. 1997. *Gripla* 11:247–61.
- Weinstock, John Martin. 1967. *A Graphemic-phonemic Study of the Icelandic Manuscript AM 677 4to B*. University Microfilms, Ann Arbor, Michigan.
- Weinstock, John. 1970. On the Provenance of AM 677 4to B. *SS* 42:419–29.

SUMMARY

The symbol 'lc' was used to denote *kk* in a number of Icelandic manuscripts from the twelfth and thirteenth centuries. It is rarely seen in manuscripts after 1300 and disappears altogether in the course of the fourteenth century. Its use for *kk* is unique to Icelandic manuscripts.

As discussed in §2, the author of the First Grammatical Treatise proposes that geminate consonants be denoted with capital letters (or small capitals). For *kk* he introduces a separate symbol, namely 'lc', which has its own shape and is therefore easily distinguishable from 'c', the preferred symbol for non-geminate *k*. The practice of denoting *kk* with 'lc', even if seen in a number of Icelandic manuscripts, never became general, as discussed in §3, and already by the end of the twelfth century there are signs that this practice was unfamiliar to at least some scribes. This is suggested by sporadic instances of 'kc' or 'k' for *kk*, as well as the use of 'lc' to denote *lk*. Instances of this kind can be interpreted as indirect evidence for the use of 'lc' in the exemplars, as well as evidence for the scribes' unfamiliarity with the use of 'lc'. It is important to note that these are occasional deviations from the normal orthography.

Interestingly, two manuscripts from the first half of the thirteenth century can be identified where the representation of *kk* by a single 'k' is not an exception, but rather a rule: (i) in AM 645 A 4to, containing the Miracles of St. Þorlákr and the lives of the apostles, *kk* is denoted 178 times by 'k' and 32 times by 'c' against a single instance with 'cc'; (ii) in AM 677 B 4to, containing the Homilies and Dialogues of Gregory the Great, there are close to one hundred instances of 'k' and 25 of 'c' for *kk*, along with seven of 'cc' and three of 'ck'. The question immediately arises, whether this should

be taken to indicate that ‘lc’ was the regular notation for *kk* in the exemplars of these manuscripts and that the scribes systematically replaced it with ‘k’ (and ‘c’).

As discussed in §4, orthographic deviations in medieval manuscripts can frequently be traced to the exemplars. The representation of *kk* by single ‘k’ in AM 645 A 4to and AM 677 B 4to, on the other hand, is not a deviation but a regular feature of the orthographic system employed by the scribes themselves; it can therefore hardly be traced to the exemplars. There is nothing in the writing that suggests these two manuscripts are written by a single scribe, but rather these appear to be the work of two individuals. Since this kind of orthography is rare or even unique in thirteenth century manuscripts, it seems not very likely that the two scribes adopted this orthographic convention independently of each other; rather, it seems to suggest that the two scribes were affiliated in one way or another.

The question as to how this orthographic convention could have come into being is addressed in §5. The earliest Icelandic manuscripts show influence of the so-called palatal rule, whereby ‘k’ is used to denote *k* before front vowels and ‘c’ before back vowels. This rule was never rigorously observed in Icelandic manuscripts, and as it was abandoned, two competing trends can be seen: one where ‘k’ replaces ‘c’ in all positions and another where ‘k’ is restricted to word-initial position and ‘c’ is the main symbol elsewhere (in medial and final positions). Orthography of the latter kind can be seen, for instance, in AM dipl isl fasc LXV nr. 1 (Skipan Sæmundar Ormssonar) and GKS 2365 4to (Codex Regius of the Elder Edda).

If ‘lc’ was employed for *kk* in an orthography of the latter kind, the opposition of the symbols ‘lc’ and ‘k’ would have been neutralized, since the need to distinguish *kk* and *k* (with ‘lc’ and ‘k’) never arose in word-initial position. In other words, the symbols ‘lc’ and ‘k’ were not contrastive and could be used interchangeably. Orthography of this kind could have served as the basis for an orthography where the letter ‘k’ was used for the non-geminate *k* in word-initial position and geminate *kk* in all positions (in medial and final positions) and ‘c’ denoted non-geminate *k* in non-initial positions.

The orthography attested in AM 645 A 4to and AM 677 B 4to does not fully conform to this convention, but it could nonetheless derive from it. At any rate, it shows a deliberate change of value for the letter ‘k’, a change that suggests an affiliation of the two scribes, perhaps to the same scriptorium, either directly or indirectly through intermediaries.

Haraldur Bernharðsson
Hugvísindastofnun
Nýja-Garði
Háskóla Íslands
101 Reykjavík
haraldr@hi.is